HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ YOK OLMA TEHLİKESİNE MARUZ TÜRK TOPLULUKLARI

4. ULUSLARARASI TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

EDİTÖRLER
MARCEL ERDAL
YUNUS KOÇ
MİKAİL CENGİZ

ANKARA / 2013

ÇİN'DEKİ TÜRK DİLLERİ VE BUGÜNÜ

Mehmet ÖLMEZ

Bana Çin çalışmalarının kapısını açan
GENG Shimin'in hatırasına

Çin'deki Türk dilleri Çin'in dört ayrı eyaletine yayılmış durumdadır. Bu dilleri nüfuslarına göre şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Uygurca,
2. Kazakça,
3. Kırgızca,
4. Salırca,
5. Tatarca,
6. Tuvaca,
7. Sarı Uygurca,
8. Özbekçe,
9. Fuyu Kırgızcası.

Bu dillerden bir kısmı hem Çin'de hem de Çin dışında çok iyi çalışılmış, tanınmış olmakla birlikte bir kısmı az çalışılmış olup yeterince tanınmamaktadır. Bunun sebeplerinin başında bu dillerden "geç" haberdar olmamız, özellikle bir dilden geriye neredeyse derleme yapılacak kimsenin kalmamış olmasıdır. Bir başka sebep ise bu dilleri konuşanların sayısının az olması ve yazı dillerinin bulunmayışıdır.

Çin'deki Türk dillerini gözden geçirecek olduğumuzda şu dil gruplarını görürüz:

1 (4). *adak* grubu,
2 (5). *azah ~ azak* grubu,
3 (8). *tōlū* grubu,
4 (9). *tawlı-* (Kıpçak) grubu,
5 (10). *tağlıġ* (Çağatay) grubu,
6 (11). *tağlı* grubu.[1]

Bu tasnife göre Çin'de konuşulan Türk dilleri sırasıyla şu dillerdir:

4. grup: 1. Tuvaca,
5. grup: 2. Sarı Uygurca, 3. Fuyu Kırgızcası,
8. grup: 4. Kırgızca,
9. grup: 5. Kazakça, 6. Tatarca,
10. grup: 7. Uygurca, 8. Özbekçe,
11. grup: 9. Salırca.

Türk dilleri başlangıcından günümüze hiçbir zaman belirli bir bölgede, belirli bir siyasi sınır içerisinde kalmamış, daha bilinen ilk dönemde, yani 6-9. yy. Türk Kağanlıkları döneminde doğudan batıya, kuzeyden güneye (Güney Sibirya'dan

[1] Talat TEKİN sınıflamasına dayanılmıştır (bk. TEKİN ve ÖLMEZ, 2003, s. 56-57). Ayraç içerisindeki rakamlar Talat TEKİN'in tasnifinde o dilin yer aldığı sırayı gösterir.

Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları konulu
4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 2012, 397-422

bugünkü Gansu'ya) kadar çok geniş bir alana yayılmışlardır. Bugün de çeşitli büyüklükteki siyasi sınırlar içerisinde birden fazla Türk dili görülür. Örneğin Afganistan, İran, Rusya ve Çin coğrafyaları ele alınırsa, her birinde birden fazla Türk dilinin (Çin. Tujueyu – Turkic Languages, Тюркские языки) konuşulduğunu görürüz.

Örneğin Afganistan'da Türkmence, Özbekçe ve Kırgızca gibi birbirinden farklı 3 ayrı Türk dili grubunun üyesini görürüz. İlki bir Oğuz dili olan Türkmence; ikincisi Çağatay-Karluk grubundan Özbekçe; üçüncüsü ise Güney Sibirya Türk dillerinden olan ancak birkaç yüzyıl önce Orta Asya'ya göç etmiş olan Kırgızların dili olan Kırgızcadır.

Çin de buna benzer şekildedir. Çin'de birden fazla Türk dili grubuna ait olan diller konuşulmaktadır. Özellikle *izole/yalıtılmış* (isolated) Türk dilleri Çin'de görülür. 1970'li yıllarda Çin'de dokuz ayrı Türk dilinin varlığından söz edebiliriz. Bu diller, yukarıdaki tasniften farklı olarak, nüfus/konuşur sayısına göre şöyle sıralanabilir: Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Salırca, Özbekçe, Sarı Uygurca, Tatarca, Tuvaca ve Fuyu Kırgızcası. Güncel olmasa da Çin'deki nüfus bilgileri şu sayfada görülebilir: http://zhidao.baidu.com/question/97856583.html?si=7. Bu listede nüfus yoğunluğuna göre sırasıyla **6.** 维吾尔族 Uygurlar 8.399.393; **17.** 哈萨克族 Kazaklar 1.250.458; **32.** 柯尔克孜族 Kırgızlar 160.823; **36.** 撒拉族 Salırlar 104.503; **48.** 裕固族 Sarı Uygurlar (hem Moğol hem de Türk dilli olanlar) 13.719; **49.** 乌孜别克族 Özbekler 12.370; **53.** 塔塔尔族 Tatarlar 4.890 kişilik nüfuslarıyla yer alır. Çin'deki azınlıkların tespiti çalışmaları sırasında Fuyu Kırgızları ve Tuvalar ayrı bir topluluk olarak bilinmediği, tanınmadığı için resmî sayımlarda bunların adları geçmemektedir.

Bugün ise pratikte Çin'de konuşulan Türk dillerinin sayısı yedi, belki de altıdır. Bu dillerden Özbekçenin konuşurları bugün ana dillerini konuşmayı bırakıp Uygurca konuşur olmuşlardır. Dolayısıyla Özbekçeyi Çin'de konuşulan Türk dilleri arasında saymak güçtür. Aynı durum Tatarca için de geçerlidir. Fuyu Kırgızcası da benzer şekildedir. Orta ve yaşlı kuşak Moğolca ("Ölöt" Moğolcası), genç kuşaksa Çince konuşmaktadır. Ayrıntılara aşağıda değinilecektir.

Bu yazıda Şinciang'da konuşulan ve bugün için çoğu Türkologun yakından tanıdığı Uygurca, Kazakça ve Kırgızca ile bugün neredeyse Uygurlaşmış olan Özbekçe ve Tatarca ayrıntılı olarak ele alınmayacaktır. Bundan başka dilleri konusunda yeterince çalışılmamış bir Türk topluluğu ise Şinciang'da yaşayan Tarbagatay Kırgızlarıdır. Bunların etnolojisini, antropolojisini M. ÇERTIKOV, dillerini ise Erkin AWGALI çalışmıştır.

Aşağıda yer verdiğim bilgiler, daha önce yayımlanmış çalışmalarıma, konuyla ilgili kaynaklara ve önemli ölçüde de kişisel olarak yaptığım alan çalışmalarına, gözlemlerime ve bu çalışma ile bağlantılı 108K413 numaralı TÜBİTAK projesine dayanmaktadır. Daha sonra ayrıntılı olarak bir kitap içerisinde yer alacak olan çalışmam için kullandığım, oluşturduğum kitaplığın tamamı henüz değerlendirilememiş, dolayısıyla konunun önemli kaynaklarının bir kısmı henüz bu bildiride kullanılamamıştır.

Projenin kitabı yakında yayımlanacak olduğu gibi projedeki değişik dillere ait müstakil kitaplar da yayımlanacaktır. Alan çalışmam sırasında bana yardım ve

desteklerinden dolayı Batubayr'a, Toolay'a, Arslan'a, Yunus'a, TÜBİTAK'a, Kore Araştırma Kurumu'na burada teşekkürlerimi sunmak isterim.

1. UYGURCA

Ana konuşur grubu Çin'de Şinciang Uygur Özerk Bölgesinde olan Uygurcanın 10 milyon civarında konuşuru vardır. Güncel ve kesin bir rakam vermek güçtür. 2010 sayımı Çin'de yaşayan halklara göre henüz ayrı ayrı ilan edilmemiştir. 500.000 civarında Uygur da Kazakistan'da yaşamaktadır. Özbekistan'da ise Uygurlar ayrı bir kimlikle kaydedilmedikleri için burada yaşayan Uygurların sayısı bilinmemektedir. 1983 yılından beri Arap yazısıyla yazılan Uygurca imlasında yapılan bir iki düzeltiyle bugünkü şeklini almıştır. Uygurca olarak radyo, televizyon kanalları yayın yapmakta ve gazeteler yayımlanmaktadır. Uygurlar arasında okur yazar oranı gibi okuma oranı da yüksektir. Bugün için Moğolistan'daki yazıtlardan başlayıp günümüze kadar uzanan 1300 yıllık kesintisiz bir yazı dili geleneğinden bahsetmemiz gerekir. Değişik alfabeler ve kültür çevrelerine girip çıkmakla birlikte yazı dilinin duraklamamış olması zengin bir edebiyat geleneğinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Uygurcayla ilgili olarak Çağdaş Uygurca, Çince, Rusça, bir ölçüde de Almanca, İngilizce ve Türkçe kaynak bulmak mümkündür.

2. KAZAKÇA

Uygurca gibi Kazakça da en iyi bilinen Türk dilleri arasındadır. Dolayısıyla Kazakça hakkında burada ayrıntılı bilgi vermeye gerek yoktur. Ancak Çin'deki Kazakçanın en önemli farkı kullanılan alfabedir. Çin'de Arap harfleriyle yazılan Kazakça son yıllarda daha da artan bilgisayar terimleri, teknoloji terimleri ve başka konularda Kazakistan'daki Kazakçadan söz varlığı yönünden gitgide ayrılmaktadır. 2004 sayımına göre Çin'de 1.381.600 Kazak yaşamaktadır. Şinciang'da yaklaşık 39 vilayete dağılmış olarak yaşamakta olan Kazaklar, esas olarak İli Özerk Bölgesinde, Ürümçi, Barköl ve Möri özerk illerinde yaşamaktadır. Kazakların daha küçük grupları Gansu eyaletinin Aksu Kazak Özerk Bölgesine, başka bölgelere yerleşmişlerdir (bk. yazının sonunda yer alan genel kaynaklar: GENG, 1991, s. 121). Çin'deki Kazaklar genel olarak Orta Cüze ait olup Nayman, Kerey, Uvak gibi büyük kabilelerden oluşurlar. Büyük Cüze ait olan Albanlar, Suvanlar ve diğer halkların bir kısmı da yine burada yaşamaktadır. Kerey, Nayman ve Uvak Kazakları Tarbagatay ve Altay bölgesinde; Kızay Kazakları İli bölgesinin Künes ve Nilki vilayetlerinde; Alban ve Suvanlar ise İli bölgesinin Gulca, Tekes ve Korgas şehirlerinde yaşarlar.

2. KIRGIZCA

1982 sayımlarına göre Çin'deki Kırgızlar yaklaşık olarak 114.000 kişidir (WEI, 1985, s. 70). Yukarıda anılan genel ağ sayfasına göre ise Kırgızların %80'i güneybatı Şinciang'daki Kızılsu Kırgız Özerk Bölgesinde yaşamaktadır. Kırgızların daha küçük bir bölümü ise Üçturpan, Aksu, Yarkant, Taşkurgan, Teke, Mongolküre, Dörböljin ve Bortala'da yaşamaktadır. Kırgızlar da Uygurlar ve Kazaklar gibi Arap harflerine dayanan bir yazı kullanırlar.

4. ÖZBEKÇE

Çin'deki Özbeklerin kendilerine ait özerk bir bölgeleri yoktur. Özbekler, Şinciang Uygur Özerk Bölgesinde Tanrı Dağlarının kuzey güney taraflarına dağılmış olup çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadırlar. Özbeklerin yoğun olarak bulundukları yerler İli, Kaşgar, Yarkend, Ürümçi, Aksu, Üçturpan, Çöçek ve Kargilik'tir. Nüfusları ise yaklaşık 20.000 kişidir (*Özbek Edebiyati Tarihi*, 2005, s. 9). Çin'de Özbeklere ait bir yazı dili, alfabe yoktur. Yukarıda da değinildiği gibi, Özbekler yazı dili olarak Uygurcayı kullanırlar. Özbekçe konusunda bu toplantıda Adalaiti ABDULLA'nın hazırlamış olduğu çalışma bize daha ayrıntılı bilgi verecektir.

5. TATARCA

Çin'de Tatar nüfusu 2006 sayımına göre 5.400 kadardır. Tatarların büyük çoğunluğu Şinciang Uygur Özerk Bölgesinde ve yoğun olarak da Ürümçi, Gulca ve Çöçek şehirlerinde yaşamaktadırlar. Tatarların da Özbekler gibi bir yazı dili, alfabeleri yoktur. Konuyla ilgili olarak bu toplantıda Ailiaikeban AIRKEN'in sunacağı bildiri bize yeni bilgiler verecektir.

6. FUYU KIRGIZCASI

Çin'de dilleri ve kendileri hakkında en az bilgimiz ve malzememiz bulunan Türk halkı Fuyu Kırgızlarıdır. Konuyla ilgili ilk bilgilerimiz Pekin Zhongyang Minzu Daxue (Pekin Merkezî Milletler Üniversitesi), Kırgız/Kazak Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi HU Zhenhua'nın derlemelerine ve çalışmalarına dayanmaktadır. Benim burada yer vereceğim bilgiler ise esas olarak Seul Üniversitesi, Dilbilimi Bölümü öğretim üyeleri ve Kore Altay Araştırmaları Kurumu üyesi meslektaşlarımla birlikte 2003 yılının Eylül ayında yaptığımız alan çalışmasına dayanır. Fuyu Kırgızları Çin'in Heilongjiang eyaletinde (yaygın bilinen adıyla Mançurya), Qiqihaer /Çiçihar/ şehrine bağlı Fuyu nahiyesinin çevresindeki köylerde yaşarlarlar. Adını Amur (Heilongjiang "Kara Ejderha Irmağı") Irmağı'nın kollarından alan Fuyu 30.000 kişilik bir yerleşim birimi olup Qiqihaer'a bir saat uzaklıktadır. Fuyu Kırgızları bu çevrede birkaç köye dağılmış durumdalarsa da yoğun olarak iki köyde yaşarlar. Benim de dâhil olduğum araştırma grubu 2003 yılının Eylül ayında Wujiazi ve Qijiazi köylerinde derlemeler yapmıştır (Fuyu Kırgızları ve Fuyu Kırgızcası üzerine olan çalışmalarım "Kore Araştırma Kurumu"nun KRF-2003-072-AL2002 numaralı projesi çerçevesinde gerçekleştirilmiştir).

HU Zhenhua'nın bu bölgeye gittiği zamandan beri Fuyu Kırgızcasını kullananların sayısı azalmış, 2000'li yıllardan itibarense bu dili kullananlar kalmamıştır. Bugün Fuyu Kırgızları günlük yaşamlarında dil olarak Ölöt Moğolcasını ve Çinceyi kullanmaktadır. Sayıları 1.000'i bulan Fuyu Kırgızları arasında yaptığımız derlemeler sırasında sadece yedi kişi ile konuşabildik. Bunlardan ikisi 50 yaşının üzerinde, beşi ise 70 yaşının üzerinde idi. 70 yaşının üzerindeki en iyi kaynağımız ise ana dilini en son olarak 18 yaşında kullandığını açıklamıştı. Wujiazi ve Qijiazi köyleri karışık olup nüfusun yarıya yakınını Fuyu Kırgızları oluşturmaktadır. Bütün çabalarımıza rağmen 3.000'e yakın soru anketinden yarıya yakınını bile tamamlamak mümkün olmamıştır. Ancak derlenen sınırlı malzeme bile bu dilin Hakasçanın, Şorcanın akrabası, bir dalı olduğunu göstermeye yetmektedir. Yapılan derlemelerin tamamı işlenip yayımlandıktan sonra özelde Güney Sibirya Türk dilleri, genelde de bütün Türk dilleri için yararlanılacak sonuçlar ortaya çıkacaktır.

Derlediğimiz verilere ait ilk çalışmalar 2007 ve 2010/2011 yıllarında yayımlanmıştır (bk. LI, ÖLMEZ ve KIM, 2007 ve 2010/2011).

Fuyu Kırgızcasının önemine ve yerine gelince, sınırlı miktarda dil malzemesine dayanarak yaptığımız çalışmalar sonucu Fuyu Kırgızcasının Güney Sibirya Türk dilleri, esas olarak da bugünkü Hakas yazı dili ile aynı grupta yer alan bir Türk dili olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu dile ait veriler aracılığıyla Güney Sibirya Türk dillerinin ve günümüz Türk dillerinin ses özellikleri ve söz varlığı üzerine, kısa da olsa çeşitli sonuçlar elde edebiliriz. Her şeyden önce, yerel halk arasında yaygın olan inanış, kendilerinin bu bölgeye 18. yüzyılın ikinci yarısından sonra geldikleri yolundadır. Gerçekten de Çin, Mançu yönetimine geçtikten sonra Mançular bölgeye çeşitli Moğol boylarını (başta Dagurlar olmak üzere) yerleştirirken Güney Sibirya'dan da bugünkü Hakaslarla bir dilden olan Türk dilli, kendilerini bugün Kırgız olarak adlandıran Fuyu Kırgızlarını iskân ettirmişlerdir.

Önceki yapılan çalışmalar ışığında Fuyu Kırgızcası, Eski Türkçe ve günümüz Türk dilleri ile karşılaştırıldığında, karakteristik bir iki özelliği şöyle sıralanabilir:

1. Eski Türkçe ve genel Türkçe *y-* sesinin *c-* oluşu: ET *yap-* "örtmek, kapatmak" = *cap-*; ET *yay* "yaz" = *cay*; ET *yė-* "yemek" = *ce-*; ET *yürek* "yürek" = *cürüh*);

2. Eski Türkçe ve genel Türkçe *d* sesinin *z* oluşu: *uzı-* "uyumak", *Gizin-* "giyinmek", *güzi* "güvey";

3. Söz sonu *-g* seslerinin *-h* olması: ET *tag* "dağ" = *tah*, ET *sarıg* "sarı" = *sarıh*, ET *ulug* "büyük" = *uluh*.

Bugünkü Türk dilleri ile karşılaştırmak amacıyla derlememizden birkaç cümleye şöylece yer verebilirim:

sın kaya tursın	"sen nerede oturuyorsun?"
sin mı tart!	"Sen de [sigara] iç!"
men mında gılgın uşgun boltır	"ben buraya geleli üç gün oldu."
aragı ızırtır	"içki sarhoş eder."
min at mılbat gılçık ~ mın at mıl gılçık	"ben ata binip geldim"
min bozın aldır	"ben kendim alıyorum"
sın miniñ piçeñ buzıh	"sen benden biraz büyüksün"
bıs sınıŋ olıh	"biz senden yaşça büyük"

Burada karşılaştığımız *tart-* "(sigara vb.) içmek" bugünkü Türk dillerinin çoğu ile örtüşür.

Yine *aragı* "içki" ise Türkçedeki *rakı* ile bir kaynağa gider.

ızırt- Eski ve Orta Türkçe *esür-*, *esürt-* "sarhoş olmak" sözüyle ilgilidir (krş. Anadolu ağızları: *esirik*, *esirikli* "huysuz; hafif çılgın").

Beşinci cümlede yer alan *gılçık* ise Eski Türkçe (< *kelyük* "gelmiş") biçiminden başka bir şey değildir (ayrıntı için bk. ÖLMEZ, 2007).

boz Eski Türkçe *bod* "kendi" sözünün bu dilde aldığı biçimdir.

buzıh ise yine Eski Türkçe *bedük* "büyük" sözünün Fuyu Kırgızcasında aldığı biçimdir.

olıh yine Eski Türkçe *ulug* sözüdür.

Bütün bu örneklerle ilgili kaynaklar için ÖLMEZ, 2001; ÖLMEZ 2006a, b ve c'ye bakılabilir. Ayrıntılar ise LI, ÖLMEZ ve KIM 2007 ve 2010/2011'de yer almaktadır. Fuyu Kırgızları ve toplum hayatıyla ilgili ilk çalışma Gundula SALK ve Mambet TURDI tarafından hazırlanmıştır. Son ve ayrıntılı çalışma ise Mihail ÇERTIKOV'a aittir (ÇERTIKOV, 2008a ve 2008b).

Fuyu Kırgızcasının genel anlamda Türk dilleri ve Türkiye Türkçesi ile sesçe yakınlığını ya da farklarını göstermek amacıyla "ay", "gün" adları ile kimi sayı adlarına aşağıda yer veriyorum:

ay	"ay"
gun	"gün, güneş"
cir	"yer"
dıŋır	"gökyüzü"
sux	"su"
bır	"bir"
igi ~ iyi	"iki"
uş ~ ụş ~ uuş	"üç"
durt	"dört"
biş	"beş"
altı	"altı"
çidi ~ çiddi ~ citı ~ citır	"yedi"
sėgıs ~ siğıs	"sekiz"
dogus ~ doğus	"dokuz"
on	"on"

Harita 1. Çin'in kuzeydoğusundaki Heilongjiang eyaletinin başkenti Harbin'i ve Fuyu Kırgızlarına en yakın şehir olan Qiqihar ile Fuyu kasabasını gösterir harita kesiti

Kaynaklar

ÇERTIKOV, M. A. (2008a). Fuyuyskie Kırgızı. İstoriko-etnogragiçeskoe İssledovanie [I]. *Sibirische Studien*: C 3, S 1, s. 45-126.

———, (2008b). Fuyuyskie Kırgızı. İstoriko-etnogragiçeskoe İssledovanie [II]. *Sibirische Studien*: C 3, S 2, s. 141-256.

HU, Zhenhua H. (1983). Heilongjiang Fuyuxiande Ke'erkezi-zu ji Qiyuyantedian. *Zhongyang minzuxue yuanxue bao*: s. 65-69.

———, (1991). Heilongjiangsheng Fuyuxiande Ke'erkezizu ji Qiyuyantedian. *Zhongguo Tujueyu Yanjiulunwenji*: s. 253-263.

HU, Zhenhua H.; IMART, G. (1987). *Fu-Yü Gırgıs: A tentative description of the easternmost Turkic Language*: Bloomington, Indiana.

Lİ, Y.; ÖLMEZ, M.; KIM, J. (2007). Some New Identified Words in "Fuyu Kirghiz (Part 1)". *Ural-Altaische Jahrbücher*: C 21, s. 141-169. Neue Folge.

———, (2010/2011). Some New Identified Words in "Fuyu Kirghiz (Part 2)". *Ural-Altaische Jahrbücher*: C 24, s. 165-188. Neue Folge.

ÖLMEZ, M. (2001). Fu-yü Kırgızcası ve Akrabaları. *Türk Dilleri Araştırmaları:* C 11, s. 137-152.

———, (2006a). Fuyu Kırgızcasında 'değil'. *Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, I. Uluslararası, Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan 2006, Çeşme*-: İzmir.

———, (2006b). Fuyu Kırgızcasında Geçmiş Zaman Biçimleri. *Sibirische Studien*: C 1, S 1, s. 117-124.

———, (2006c). Fuyu Kırgızcası Hakkında Yeni Bilgiler ve Türkolojiye Katkıları. *Sibirische Studien*: C 2, S 1, s. 65-70.

SALK, Gundula; MAMBET, Turdı (1998). *The "Fu-Yu Gırgıs" according to the present-day situation and the legendary past*: Kraków.

SCHÖNIG, C. (1998). Bemerkungen zum Fu-yü-Kirgisischen. *Bahşı Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn/Klaus Röhrborn Armağanı*: (Yay. von J. P. LAUT, M. ÖLMEZ). Freiburg/İstanbul, s. 317-340.

7. SALIRCA

Salırlar üzerine olan ilk bilgiler Türkçe kaynaklara göre bir ölçüde daha fazla olan Batıdaki çalışmalara dayanır. Burada hemen Rus bilim adamı POTAPOV'un 19. yy. sonuna dayanan derlemelerini (ve buna dayanan N. POPPE'nin çalışmasını), E. R. TENIŞEV'in derlemelerini ve yayınlarını, Zsuzsa KAKUK'un metin yayımlarını, antropolog Kevin STUART'ın çalışmalarını, R. HAHN'ın makalelerini ve yakın dönemde de Arienne M. DWYER'ın çalışmalarını anmak gerekir.

Salırlarla ilgili ilk bilgilerimizi Kâşgari'ye, Oğuz boylarının ele alındığı bölüme, *Türkmen* ve *boy* sözlerinin açıklandığı maddelere borçluyuz. Bilindiği gibi Oğuzlar yirmi dört boydur. Bunlardan birisi de Salgurlardır. Salgurlar/Salurlar ile ilgili olarak Oğuzlar ve Oğuz boyları hakkında bilgi veren kaynaklarda yeterli bilgi bulunabilir. Salur adının, boyunun, tarihî kaynaklarda geçtiği yerler, Salur Atabeğleri ve Anadolu'daki Salur yerleşimleri için bk. SÜMER, 1980, s. 336-344; 447-448.

Türkoloji çalışmalarında Salırlar ele alınırken dilleri ve coğrafyaları hemen hemen her zaman Sarı Uygurlarla bir arada ele alınmış, bir arada değerlendirilmişlerdir.

Oysa her iki topluluğun hem kültürleri (din, giyim kuşam, üretim tarzları) hem de coğrafyaları farklıdır. 1959'dan bugüne kadar yayımlanan temel başvuru kaynaklarında, el kitaplarında her iki dil ve halk her zaman aynı maddede değerlendirilmiştir. Oysa Salırların yaşadığı Xunhua'nın başkenti Xining'den Sarı Uygurların yaşadığı Sunan bölgesine yapılacak bir yolculuk bölgedeki araçlarla on saate yaklaşmaktadır (benzer bilgiler, görüşler için ayrıca bk. DWYER, 2007, s. 1, dipnot 1). Salırlar Xining'den iki saate yakın mesafede "Salır" ovasında bir arada, Huizu (Müslüman Çinli) ve Tibet köyleriyle çevrili olarak yaşarlarken Sarı Uygurlar Gansu eyaletinin Zhangye şehrinden iki saatlik mesafede yaylalarda yaşarlar.

Nüfusları hakkında da net bir bilgi yoktur. Nüfuslarının 1960'larda 40.000, 1978'de 56.000, 1982'de 69.000 civarında olduğu kaydedilmiştir (SCHWARZ, 1984, s. 39). 1990 yılında yapılan nüfus sayımına göre ise yaklaşık 65.000 nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir. 2000 yılının ortalarına ait verilerde 100.000 civarında bir nüfustan söz edilir. Bu nüfusun önemli bölümü Salır (Xunhua) kasabasında, Salır Özerk Bölgesinde (循化撒拉族自治县 *Xunhua Salazu Zizhixian*), daha sonra Xining şehri, Gansu'nun Huizu Özerk Bölgesi ile Şinciang'ın İli bölgesinde yaşarlar (İli Salırları için bk. kaynakça, YAKUP, 1988 ve 2002).

Müslüman olan Salırlar bölgedeki Huizulara, Han soylu Müslüman Çinlilere kültürel açıdan çok yakındırlar (din, giyim kuşam, üretim tarzları). Kız alıp verirler, şehirlerde aynı camiyi *(mişit, mişt*) paylaşırlar. Meslektaşım Ma WEI'ye (Yunus) göre belki de en önemli fark düğün âdetleri, törenleridir.

Salırlar bölgenin tamamında (Qinghai /çiŋhay/ Tibet Özerk Bölgesi ile Tibet'in başkentinde) ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin çoğu şehrinde ticari faaliyetlerini sürdürürler. Özellikle lokantacılıkla uğraşan Salırlar "Lanzhou lokantası" olarak tanınan İslamî usuldeki lokantaları işletirler. Tabii bu tür lokanları işletenlerin tamamı Salır değildir, çoğunluğu müslüman Çinliler, Huizulardır.

Salırların kökenine gelince, Çin kaynaklarında uzun dönemde Salırların tarihi konusunda ayrıntılı, uzun bilgiler bulamayız. Bu konuda TENIŞEV'in bulup yayımladığı tek varaklık bir veri önemli ve ilgi çekicidir (TENIŞEV, 1977); kendi aralarında anlatılan rivayete göre 14. yüzyılın sonunda Semerkant'tan bölgeye gelmişler, toprağı ve suyu geldikleri bölge ile benzer olmasından, beraberlerinde *Kur'an*'ı taşıyan devenin kaybolduktan sonra tam da orada (*Altiūli*) taşlaşmış olarak bulunmasından dolayı bu bölgeyi yurt olarak seçmişlerdir: *döye yül ~ döye yuli* "deve pınarı" (Çin. 駱駝泉 *luo tuo quan*) adlı hikâyede bu konu anlatılmaktadır.

Yaşadıkları bölgenin yüksekliği 1.800 metreye yaklaşır. Sarı Nehir'in doğup Çin içlerine uzandığı bu bölgede Salırların yerleşimleri genellikle "nehir" çevresinde yer alır. Nehir olarak esasen Sarı Nehir'i tanıyan Salırlar, tanıdıkları yegâne, en yakın nehir olmasından dolayı Sarı Nehir'e kısaca *morun ~ morın* (< Mo.) adını verirler, "sarı" sözcüğünü hiç kullanmazlar. Bölgedeki Tibetlilerle, özellikle dağlık kesimde yaşayan Tibetlilerle çok iyi ilişkileri vardır. Tibet köylüleri alışverişlerini genellikle Salır dükkanlarından yaparlar. Günlük dilde kendi aralarında, aile içerisinde Salırca etkin olarak kullanılır. Geniş, verimli ovada sulamaya dayanan tarım yaparlar. Qinghai dışında Çin'in Şinciang Uygur Özerk Bölgesi'nin Gulca şehrinde yaşayan birkaç bin Salır daha vardır (farklı bir yazıda bu konu üzerinde duracağım, ayrıntılar Abdurishid YAKUP'un kitabındadır, YAKUP, 2002). Gansu eyaleti içerisinde kalanlar (Yunus'un verdiği bilgiye göre) Salırcayı neredeyse unutmuşlardır.

Salırlar bugün Xunhua'ya kendi aralarında Salır demektedirler*: Men salırga (~ salı:ga) vargur* (*~ va:gur)* "Ben Xunhua'ya gideceğim". Xunhua sözünü kullanmazlar.

Kendi tarihlerini ve dillerini öğrenme çabasını 1990'lardan itibaren yoğunlaştıran Salırlar 2008'den beri de yılda iki kez çıkan, içerisinde Latin harfli metinlerin yer aldığı bir dergi de çıkartmaya başlamışlardır.

Salırcayı Ayıran Özellikler:

Salırca Orta Asya'daki öteki Müslüman Türk dili gruplarıyla, Çağatay ve Kıpçak grubuyla karşılaştırıldığında her iki gruptan da hem gramer hem de söz varlığı yönünden ayrılır. Türkmence ve Türkçe ile karşılaştırdığımızda ise bir ölçüde arkaik bir özellik gösterir. Öte yandan nüfusça kendilerinden daha az konuşuru olan (yaklaşık 5.000 kişinin konuştuğu) Sarı Uygurcaya göre birçok dil bilgisi unsurunu kaybetmiştir. Örneğin fiil çekiminde bugün için birinci kişi ekini görmek neredeyse imkânsızdır. Ünlülerde artlık önlük uyumu görülmeyebilir. Söz varlığı açısından baktığımızda ise bölgeye özgü Tibetçenin ve Çincenin Salırcayı yoğun bir şekilde etkilediğini, Türkçe kökenli bazı kelimelerin, yerini bu dillerden gelen kelimelere bıraktıklarını görürüz. Bugün "kelime, söz, dil" için dahi Tibetçe *gaça ~ geçe* sözü kullanılır:

> *Yaxçux gaçanı hemme kiş yişar, yaxçux işnı hemme kiş etmes*
> "iyi sözü herkes söyle(yebili)r, iyi işi herkes yapamaz / herkes iyi davranışta bulunamaz."

Salırları; *et- ~ ėt-* fiilini ve *el* "el" sözünü kullanmalarıyla Kıpçak ve Çağatay dillerinden ayırıp (bu dillerde esasen *qol*) Oğuz dillerine yaklaştırırız. Tabii söz başı *d-* (*dört* "dört" vb.) sesinin yaygın olarak görülüşü de bu yaklaştırmada önemli bir rol oynar (Bu ve daha birkaç önemli özellik farklı bir yazıda ayrıntılı olarak ele alınacak olup bu yazı 2009 Ağustos ayının başında yapılan kısa alan çalışmasının bir raporu niteliğindedir).

Sayı sistemleri "kırk"ın üstüne pek çıkmaz. Özellikle erkeklerde, orta yaşlılarda ya da yaşlılarda sayılar az bilinir. Kadınlarda ise kırk, elli, altmış sözlerini duydum, hem de genç ve orta yaşta olanlarda. Bunun sebebini erkeklerin öteki topluluklarla (Çinli, Tibetli) daha çok temasta olmalarına bağlayabiliriz, işte 64 yaşındaki bir kişiye göre yaşı:

> *Bir elli ma on dört*
> "elli ve ilaveten on dört, elli dört"
> (**bir elig yme on tört*)

Aşağıda ilk gün duyduğum ve acele ile not ettiğim kelimeler konu ve duyuş sırasına göre yer alırlar. Kaydettiğim malzemeler ile topladığım kaynaklar hakkında bir başka yazıda daha fazla bilgi yer alacaktır.

> *Atuh (~ kȯp) işse kursagım agrır.*
> "çok yersem hastalanırım, çok yersem midem ağrır"

> *Saŋa bala neçe* (*~ nece* ?) *var*? *segis, o:l dört, ane dört; suŋzı on segis vara*.
> "kaç çocuğunuz var? Sekiz, oğul dört, kız dört, torun on sekiz var".

sıh	“sağ, sağ taraf; sağlam, hasta değil”
dal	“ağaç”
ağaş	“ağaçtan, ahşap; odun”
ağaşli	“ağaçlı; Ağaçlı köyü”
emih	“ekmek”
hos	“ceviz”
cicek	“çiçek”
ėt-	“yapmak, etmek”
kini	“eş, hanım”
gadın	“kadın”
ame	“anne” (*ana* da biraz eski olmakla birlikte bilinir)
ape	“baba” (*ata* da biraz eski olmakla birlikte bilinir)
kiş	“kişi, insan, adam”

eŋkih etci “teşekkür ettim/ederim” (normal konuşmada *eŋkihci*, *eŋhci* duyulur)

Salırca ile Çağdaş Uygurcanın yakınlık ya da uzaklığını sözlükten seçtiğim şu örneklerle karşılaştırmak mümkündür:

sarı	*sėriq* “sarı”
sağal	*saqal* “sakal”
satıhcı	*sėtiqçi* “satıcı, tüccar”
satıhlı iş	*soda* “ticaret”
sen-	*öçmek* “sönmek”
sender-	*söndürmek* “söndürmek”
sinih	*söŋek* “kemik” [= Azerî Türkçesi *sümük*]
sıh	*oŋ* “sağ”
soğan	*piyaz* “soğan”
sor-	*sori-/sora-* “sormak”
sorma	*harak* “içki, alkollü içki”
suva-	*ussi-* “susamak”
süt	*süt* “süt”

“Deve Pınarı” adlı anlatıdan:

döyi yül	**Deve Pınarı**
oholdı, samarqandide Qarimaŋ ma Ahmaŋ diğani gagı-inior vumiş, ulani andiği dambasi kemcili otılmamiş. inci kumsin aghinisini parlamişde, ah döyor yehle, samarqandidiği torıh bur zanzi ma su bur adımı yiuhli, daghı qurınor yiuhlimişde çih gimiş.	Geçmişte, Semerkant’ta Gariman ve Akman adında iki kardeş varmış. Yaşadıkları yerin yöneticisi onlara baskı yapmış ve onlar orada daha fazla yaşayamamışlar. Sonra onlar *kumsin* ve *agını* ve de bir sele toprak ile bir tencere suyu ak bir deveye yüklemişler. Bu deve ile (yaşanacak) daha iyi bir (yer) bulmak için Semerkant’tan ayrılıp yola çıkmışlar, (devede) bu yüklerin dışında bir de Kur’an varmış.

Salırlar ile ilgili kısa bilgiler için bk. ÖLMEZ, 2012.

Harita 2. Qinghai Haritası içerisinde Xining ve Xunhua'yı gösteren bölüm

Kaynaklar

DWYER, A. M. (2007). *Salar, A Study in Inner Asian Language Contact Processes, Part I: Phonology*: Wiesbaden.

HAHN, R. F. (1998). Yellow Uyghur and Salar. *The Turkic Languages*: (Ed. L. JOHANSON and É. Á. CSATÓ), Routledge, London and New York, s. 397-402.

KAKUK, S. (1961). Textes salar. *AOH XIV*: C 1, S 2, s. 95-117.

ÖLMEZ, M. (2012). Oğuzların En Doğu'daki Kolları: Salırlar ve Dilleri. *Türk Dili*: C CIII, S 732, s. 38-43.

POPPE, N. (1953). Remarks on the Salar language. *Harvard Journal of Asiatic Studies*: Vol. 16, N 3-4, s. 438-477.

POTANIN, G. N. (1950). *Tangutsko-Tibetskaya Okraina Kitaya Tsentralnaya Mongoliya*: Sankt-Peterburg, 1893, *Sobranie Slov Salarskago Nareçiya*: The new edition, Moskva (1950), s. 426-434.

QUALIN, M.; WANXIANG, M.; ZHICHENG, M. (1993). *Salar Language Materials*: (K. STUART Ed.). Sino-Platonic Papers Nu: 43, Department of Asian and Middle Eastern Studies University of Pennsylvania, Pennsylvania.

SCHÖNIG, C. (1997). A New attempt to classify the Turkic languages. *Turkic Languages*: C 1-2, s. 117-133; s. 262-277.

———, (1998). A New attempt to classify the Turkic languages. *Turkic Languages*: 3, s. 130-151.

———, (1999). The Internal Division of Modern Turkic and its Historical Implications. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*: C 52, s. 85.

TENIŞEV, A. R. (1963). *Salarskiy Yazık* : Moskva.

———, (1976). *Stroy salarskogo yazıka*: Nauka, Moskva.

———, (1997). Salarskiy Yazık. *Yazıki Mira*: *Tyurkskie yazıki*: s. 335-345.

THOMSEN, K. (1959). Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische. (J. Deny, et al Ed.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1: s. 565-568.

WEI, M.; JIANZHONG, M.; STUART, K. (2001). *The Folklore of China Islamic Salar Nationality*: Vol 15, The Edwin Mellen Press, Chinese Studies, Lewiston.

YAKUP, A. (1998). A Sample of Oral literature of Xinjiang Salars. *Türk Dilleri Araştırmaları*: C 8, s. 49-72.

———, (2002). *An Ili Salar Vocabulary*. *Introduction and Provisional Salar-english Lexicon*: Contribution to the Studies of Eurasian Languages Series 5. Department of Linguistics, University of Tokyo.

8. SARI UYGURCA

Çin'in Gansu eyaletinde, Zhangye şehrine yakın Sunen Uygur Özerk Bölgesinde ve çevredeki yaylalarda yaşayan Sarı Uygurların nüfusu 10.000'in üzerindedir. Esas olarak Sarı Uygur adıyla anılan bu topluluk kendi aralarında kısaca Yogur ~ Yugur (Çin. Yugu) olarak adlandırılırlar. Sarı Uygurların Türk dilli olanları Sarıg Yogur, Moğol dilli olanları ise Şira Yogur olarak anılırlar. Bugünkü adlandırmaları ise sırasıyla Batı Uygur (*Xibu Yugu* 西部裕固) ve Doğu Uygur'dur (*Dung Yugu* 东部裕固), dil adları da Batı Uygurca ve Doğu Uygurcadır (*Xibu Yuguyu* ve *Dongbu Yuguyu* 西部裕固语 ve 东部裕固语).

Sarı Uygurların, tarihleri ve dilleri, Çin'deki öteki Türk halklarına göre daha önceki dönemlerde de çok iyi bilinmektedir. Moğolistan'da Uygurların Türk (Tujue 突厥) hanedanlığına son vermelerinden sonra iktidara geçen ve aynı bölgede yüz yıla yakın (744-840) hüküm süren Uygurlardan hanedanın kurucusu olan Yaglakarlar bugün Moğolca konuşulan bu bölgede yaşamaktadırlar (bk. ÖLMEZ 2012). Sarı Uygurlarla ilgili çalışmaların toplu olarak ele alındığı bir çalışma olarak ARIZ, 2002'ye bakılabilir.

Bugün Sunen çevresindeki yaylalarda yaşıyan Sarı Uygurlar kışları 2.000-2.500 m. yükseklikteki yaylalara inerler. Baharla birlikte 3.000-3.500 metreye, yaz geldiğinde de 4.000 m'ye kadar çıkarlar (Arslan'dan alınan kişisel bilgi).

Sarı Uygurlar üzerine Batılı ilk araştırmacı olarak G. N. POTANIN'i anmalıyız. 1884-1886 yılları arasında Tangut bölgesine gezi düzenleyen POTANIN Yögurlara ait köylere, yerleşim birimlerine uğramış ve Moğolca konuşan Şira Yögurlar ile Türkçe konuşan Kara Yögurlara ait bilgiler derlemiştir. POTANIN'e göre Kara Yögurlar *Yaglak* ve *Hurungut* olmak üzere iki kola ayrılırlar. Yine bunlar da kendi aralarında daha küçük ailelere (= *otok*) ayrılırlar. Sonraki yıllar (1906-1908) C. G. MANNERHEIM bu bölgeye gelmiş, hem Sarı Uygurlardan hem de Şira Yugurlardan metin derlemiştir. Bunu MALOV'un gezileri (1909-1913) ve ayrıntılı çalışmaları izlemiştir. MALOV sonrası E. TENIŞEV Çin Halk Cumhuriyeti'nin Çin'deki azınlık dillerini derleme faaliyetlerine katılmış, konuyla ilgili metin, sözlük ve gramer çalışmaları yayımlamıştır. Sonraları Çin'de LEI Xuanchun ve CHEN Zongzhen konuyla ilgili yayınlarda bulunmuşlardır. Günümüzde ise Martti Roos, Erkin ARIZ ve ZHONG Jingwen yeni çalışmalarda bulunmaktadırlar.

Sarı Uygurların dillerine gelince, adlarından ve kimi eskicil dil özelliklerinden olsa gerek, hemen çoğunlukla Eski Uygurların torunları sayılmışlardır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, doğrudan Turfan Uygurlarının değil de, Moğolistan'dan bölgeye göç eden Uygurların akrabası saymak daha doğru olur. Tabii Turfan Uygurları ile bağları vardır. Bunu, S. Ye. MALOV'un bölgede bulduğu Eski Uygurca Altın Yaruk ve İslamiyetin Turfan bölgesinde yayılmasıyla Budist Uygurlardan bir kısmının doğuya, Dunhuang'a göç etmesi ile de karşılaştırabiliriz.

Kimi özelliklerle, özellikle ET *-d-, -d* sesinin bugün *-z-, -z* olarak (ET *adak* "ayak" > SUyg. *azak*, ET *adgır* "aygır" > SUyg. *azgır*, ET *ıd-* "göndermek" > *ız-*) yaşamasından dolayı benzer ses gelişimini gösteren Hakasçaya yakın olduğunu söylemeliyiz. Ancak kimi yönlerden Hakasçadan ayrılır, örneğin ET *y-* ünsüzü Hakasçada düzenli olarak *ç-* olurken Sarı Uygurca'da genelde kendini korur: ET *yıl*, Hak. *çıl*, SUyg. *yıl*; ET *yıltız* "kök", SUyg. *yiltıs*; ET *yigit* "genç; güçlü" Hak. *çit*, SUyg. *yıgıt, yigit*. Ayrıca ET *b-* ünsüzü Hakasçada yine düzenli olarak *p-* olurken

Sarı Uygurcada hem *b*- hem de *p*- olarak görülür (konuyla ilgili olarak Ölmez, 1996 ve 1998'e bakılabilir).

Çok kısa ifade etmek gerekirse, Sarı Uygurcada çok heceli kelimelerin sonundaki ET *-g* ünsüzü bir yolla *-k/-g* olarak korunurken yukarıdaki örneklerde de görüldğü üzere *d* ünsüzleri *z* olur.

Sarı Uygurcanın bir başka eski özelliği sayı sistemindedir. Bu konuda Eski Türkçe ile benzerlik gösterir: *yidigirma* "17" < *yėti yėgirmi*; *sagıs yigirma* "18" < *sekiz yėgirmi*, *per otut* "21" < *bir otuz*.

Ötümsüz *k* ve *t* ünsüzlerinden önce kimi sözcüklerde bir gırtlaksıllaşma da görülür: SUyg. *ahldı* "altı" < ET *altı*, SUyg. *tohGıs* "dokuz" < ET *tokuz*.

Sarı Uygurcadaki ses ve söz değişmelerini görmek için MALOV, TENIŞEV ve LEI & CHEN'in çalışmalarına dayanarak hazırladığım bir sonraki sayfadaki kısa sözlüğe bakılabilir:

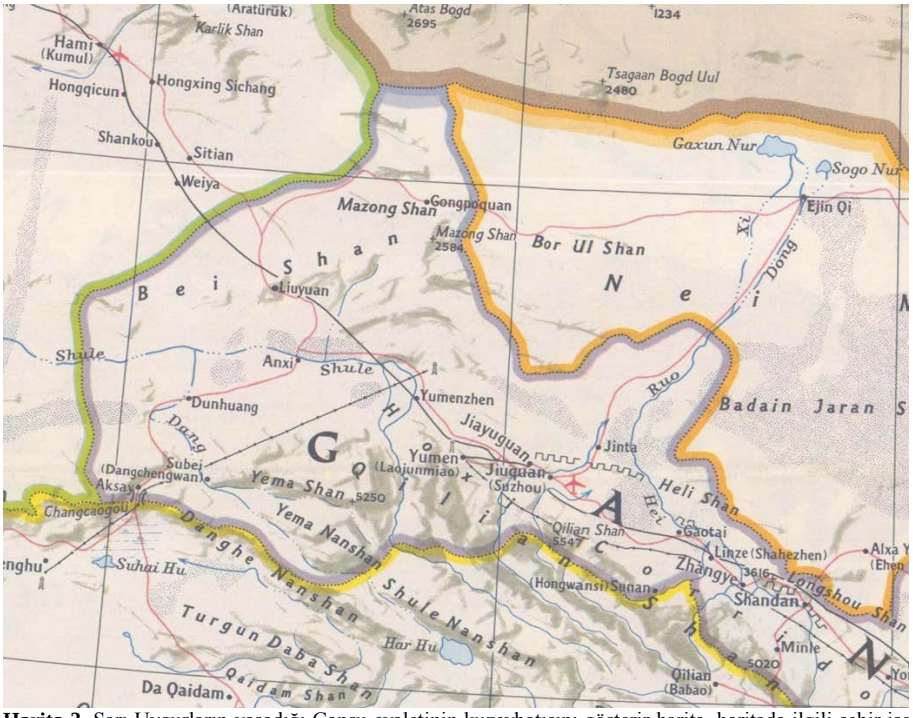

Harita 3. Sarı Uygurların yaşadığı Gansu eyaletinin kuzeybatısını gösterir harita, haritada ilgili şehir ise Zhangye'dir.

ET *aç-* “açmak” > SUyg. *aş-*
ET *açı-* “acımak” > SUyg. *açı-* “kızmak”
ET *açıġ* “acı” > SUyg. *açıġ*
ET *adaḳ* “ayak” > SUyg. *azaḳ*
ET *adır-* “ayırmak” > SUyg. *azır-*
ET *aġız* “ ağız” > SUyg. *aġız ~ ahız ~ ahsı*;.
ET *aġna-* “ağnamak, yuvarlanmak” > SUyg. *aġına-*
ET *aḳ* “ak, beyaz” > SUyg. *aḳ*;
ET *aḳ-* “akmak” > SUyg. *ah-*.
ET *aḳsaḳ* “aksak” > SUyg. *ahsak*
ET *al-* “almak” > SUyg. *ahl-*, (Malov) *al-*
ET *al-* “almak” > SUyg. *al-*
ET *ala* “ala” > SUyg. *ala*
ET *altı* “altı” > SUyg. *ahldı*; SUyg. *ahldon* “altmış” < *altı on*
ET *amtıḳı* “şimdiki” > SUyg. *amdökö*
ET *antaġ* “öyle” > SUyg. *andaġ*
ET *aŋla-* “anlamak” > SUyg. *aŋna-* “dinlemek”
ET *apa* “ata” > SUyg. *ava* “baba”
ET *ara* “ara” > SUyg. *ara*
ET *arıġ* “temiz” > SUyg. *arıġ*
ET *arıġla-* “temizlemek” > SUyg. *arıġla-*
ET *arḳa* “arka” > SUyg. *arḳa*
ET *art* “art, arka” > SUyg. *art*
ET *art-* “yüklemek” > SUyg. *art-*
ET *asġu* “asma” > SUyg. *asḳı*
ET *aş-* “aşmak, geçmek” > SUyg. *as-*
ET *at* “ad” > SUyg. *at*
ET *at* “at” > SUyg. *aht*.
ET *atay* “ufaklık, genç, küçük (kardeş)” > SUyg. *atéy*
ET *ay-* “konuşmak” > SUyg. *ay-*.
ET *ayaḳ* “kadeh, kase” > SUyg. *ayaḳ*
ET *az* “az” > SUyg. *az*
ET *azıġ* “azı, azı dişi”> SUyg. *azıġ*
ET *azıġlıġ* “azı dişli” > SUyg. *azıġlıġ*
ET *azıḳ* “azık” > SUyg. *azıḳ ~ azuḳ*
ET *baġ* “bağ” > SUyg. *paġ* “ip, urgan”
ET *bala* “yavru, kuş yavrusu” > SUyg. *mıla*
ET *bar* “var” > SUyg. *var*
ET *bar-* “gitmek” > SUyg. *bar-*
ET *bar-* “gitmek” > SUyg. *par-*
ET *barça* “bütün, hep” > SUyg. *barca*
ET *bas-* “basmak” > SUyg. *pas-*
ET *basa* “sonra” > SUyg. *pasa* “de/da, dahi”
ET *baş* “baş” > SUyg. *paş ~ pas*
ET *başlıġ* “başlı” > SUyg. *paştıġ* “başkan, şef”.
ET *bat-* “batmak” > SUyg. *pat-*
ET *bayu-* “zenginleşmek” > SUyg. *payı-*
ET *bedü-* “büyümek” > SUyg. *pezi-*
ET *beg* “bey” > SUyg. *peg* “bey, başkan, baş”
ET *belek* “hediye” > SUyg. *pelek* (MALOV 1957).
ET *bėr-* “vermek” > SUyg. *per-*
ET *berü* “beri, buraya” > SUyg. *peri ~ pırı*
ET *bıŋ* “bin” > SUyg. *meŋ*
ET *bitig* “kitap; mektup” > SUyg. *pıtıġ*
ET *biz* “biz” > SUyg. *pız*
ET *bod* “boy, vücut” > SUyg. *poz* “cisim, madde”
ET *bol-* “olmak” > SUyg. *boł- ~ vol- ~ pol-*
ET *buḳa* “boğa” > SUyg. *puḳa ~ bıḳa ~ pıḳa*
ET *burḳan* “Buddha” > SUyg. *purḳan*
ET *buz* “buz” > SUyg. *pız*
ET *büntegi* “bunun gibi, böylesi, böyle” > SUyg. *mındaġo ~ mındaḳo*.
ET *büt-* “bitmek” > SUyg. *pıt-*
ET *çal-* “vurmak, çarpmak, değmek” > SUyg. *çal-* “biçmek, kesmek”
ET *çız-* “çizmek” > SUyg. *çiz-* “yazmak”.
ET *eçkü* “keçi” > SUyg. *eske* “teke (1 yaşında)”
ET *egin* “omuz” > SUyg. *igen*
ET *em* “ilaç” > SUyg. *yem*
ET *emig* “göğüs” > SUyg. *emıġ*
ET *er* “erkek, insan” > SUyg. *er*
ET *er-* “olmak” > SUyg. *e-*
ET *esür-* “sarhoş olmak” > SUyg. *iser-*
ET *et* “et” > SUyg. *yet ~ yit*
ET *ėt-* “etmek, yapmak” > SUyg. *it-*, *yet-*

ET *evçi* "ev" > SUyg. *epçi* "kadın"
ET *ıd-* "göndermek", *ıdıt-* > SUyg. *ızıt- ~ ezıt- ~ ızıt- ~ ızet- ~ izit-*
ET *ıġaç* "ağaç" > SUyg. *yıġaş*
ET *ırḳ* "fal, talih" > SUyg. *ırḳ, erk*
ET *ıt* "köpek, it" > SUyg. *eşt*
ET *iç* "iç" > SUyg. *iş*.
ET *iç-* "içmek" > SUyg. *iç-*
ET *iç-* "içmek"> SUyg. *eç- ~ iş-*
ET *içgü* "içki, içecek" > SUyg. *işke*
ET *ini* "küçük erkek kardeş"> SUyg. *ını*
ET *iriŋ ~ yiriŋ* "irin" > SUyg. *yerin*
ET *isig* "sıcak" > SUyg. *issıg*
ET *iz* "iz" > SUyg. *yiz ~ yez*
ET (AT) **kanyak* "kaymak" > SUyg. *ḳayaḳ*
ET *ḳara* "kara" > SUyg. *ḳara*
ET *ḳarı* "yaşlı" > SUyg. *keri*
ET *ḳarı-* "yaşlanmak" > SUyg. *ḳarı- ~ harı-*
ET *ḳat* "kat, sıra, dizi" > SUyg. *ḳat*
ET *ked-* "giymek" > SUyg. *kez-*
ET *kel-* "gelmek" > SUyg. *kel-*
ET *kelin* "gelin" > SUyg. *kelin*
ET *kepek* "kepek" > SUyg. *kevek* "başak kalıntısı"
ET *kergek* "gerek" > SUyg. *kerek*.
ET *kes-* "kesmek" > SUyg. *kes-*
ET *kes-* "kesmek" > SUyg. *kis-*
ET *ḳıdıġ* "kıyı" > SUyg. *ḳızıġ*
ET *ḳıl-* "yapmak" > SUyg. *ḳıl-*
ET *ḳısġa* "kısa" > SUyg. *ḳısḳa*
ET (MK) *ḳısraḳ* "kısrak" > SUyg. *ḳısraḳ*.
ET *ḳızıl* "kızıl" > SUyg. *ḳızıl*
ET *kir* "kir" > SUyg. *ker*
ET *kişi* "kişi, insan" > SUyg. *kise ~ kese*
ET *ḳol-* "dilemek, istemek" > SUyg. *ḳol- ~ ḳul-*
ET *ḳon-* "konmak, gecelemek" > SUyg. *ḳun-*
ET *ḳony* "koyun" > SUyg. *ḳoy*.
ET *ḳorḳ-* "korkmak" > SUyg. *ḳorḳ-*
ET *ḳoyçı* "çoban" > SUyg. *ḳoyçı*
ET *ḳozı* "kuzu" > SUyg. *ḳozı*
ET *köl* "göl" > SUyg. *köl ~ kül*
ET *köm-* "gömmek" > SUyg. *köm- ~ kem-*
ET *köŋül* "gönül, kalp" > SUyg. *gioŋel, kuŋul*
ET *köpük* "köpük" > SUyg. *kevık ~ kivek*
ET *körkit-* "göstermek" > SUyg. *köküt- ~ küket-*.
ET *köz* "göz" > SUyg. *gioz, kez ~ küz*
ET *közlüg* "gözlü" > SUyg. *küzdıġ*
ET *ḳur* "kuşak" > SUyg. *ḳor ~ ḳur*
ET *ḳus-* "kusmak" > SUyg. *ḳus-*
ET *ḳuş* "kuş" > SUyg. *ḳus*
ET *küdegü* "güveyi" > SUyg. *küzegi ~ küzegü*
ET *kümüş* "gümüş" > SUyg. *ḳumos ~ ḳumus ~ ḳumıs*
ET *kün* "gün, güneş" > SUyg. *kün ~ hon ~ hun*
ET *küntüz* "gündüz" > SUyg. *küntüs ~ kuntus*
ET (AT) **küny-*, Uyg. *küy-* "yanmak" = SUyg. *kötür-* "yakmak" < *köytür-*
ET *lu* "ejderha" (< Çin. *long*) > SUYg. *lu ~ olu*
ET *ne* "ne" > SUyg. *ne*
ET *negü* "ne, niye" > SUyg. *naġu, naġı*
ET *nom* "(dini) yasa, kural" (< Sogdca, Uyg. > Mo. > SUyg.?) > SUYg. *lom*.
ET *on* "on" > SUyg. *on ~ un*
ET *oŋ* "doğru" > SUyg. *oŋ ~ uŋ*
ET *oŋ* "sağ; doğru" > SUyg. *uŋ*
ET *ot* "ateş, od" > SUyg. *oht ~ ot*
ET *otuŋ* "odun" > SUyg. *otun ~ otın*.
ET *otuz* "otuz" > SUyg. *otus*
ET *oyna-* "oynamak" > SUyg. *oyna-*
ET *oz-* "kurtulmak" > SUyg. *yöz-* "geçmek, geride bırakmak"
ET *ögren-* "öğrenmek" > SUyg. *yürgen-*.
ET *öl-* "ölmek" > SUyg. *öl- ~ yul- ~ yül-*
ET *ölüg* "ölü" > SUyg. *yuluġ*
ET *öp-* "öpmek" > SUyg. *op-*
ET *saç* "saç" > SUyg. *saç*
ET *saġ-* "sağmak" > SUyg. *saġ-*
ET *saḳın-* "düşünmek" > SUyg. *saḳın-*

ET *sap* “sap” > SUyg. *sap*.
ET *sarıġ* “sarı” > SUyg. *sarıġ*
ET *satıġçı* “satıcı, tüccar” > SUyg. *satıġcı*
ET *sekiz* “sekiz” > SUyg. *saḳıs*
ET *sevin-* “sevinmek” > SUyg. *söyön- ~ söyün-*
ET *sın-* “kırılmak” > SUyg. *sın-*.
ET *sıŋar* “yarı, yarım” > SUyg. *sıŋar*
ET *siŋil* “küçük kız kardeş” > SUyg. *sıŋı*
ET *sol* “sol” > SUyg. *sol ~ söl ~ sul*
ET *soŋ* “son, sonra” > SUyg. *soŋ*
ET *suv* “su” > SUyg. *su*.
ET *süçig* “tatlı” > SUyg. *süçig ~ suçiġ* “iyi, hayırlı istek”
ET *süŋük* “kemik” > SUyg. *sımık ~ sımıḳ*.
ET *süt* “süt” > SUyg. *süt ~ sut ~ söt*
ET *şış-* “şişmek” > SUyg. *sız-*
ET *taġ* “dağ” > SUyg. *taġ*
ET *tam* “duvar” > SUyg. *tam*
ET *tamġa* “damga” > SUyg. *tamġa*
ET *tap-* “bulmak” > SUyg. *tap-*.
ET *tarġaḳ* “tarak” > SUyg. *tarġaḳ ~ tırvaḳ*
ET *tarıġ* “darı, buğday”> SUyg. *tarıġ*
ET *tarıġ* “tohum, darı, buğday” > SUyg. *darıh*
ET *tart-* “çekmek” > SUyg. *tart-*
ET *taşġaru* “dışarı” > SUyg. *tısḳar*
ET *tavar* “mal, mülk” > SUyg. *tavar ~ davar*
ET *tavışġan* “tavşan” > SUyg. *tosḳan*
ET *tayan-* “dayanmak” > SUyg. *tayan-*
ET *tė-* “demek” > SUyg. *ti- ~ di- ~ de-*
ET *teŋri* “gök; Tanrı” > SUyg. *teŋer ~ teŋir*
ET *tep-* “tepmek” > SUyg. *tep-*
ET *tıl* “dil” > SUyg. *tel* .
ET *tıl* “dil” > SUyg. *tıl*.
ET *tınla-* “dinlemek” > SUyg. *tinna- ~ tınna- ~ tınna-*
ET *tik-* “dikmek” > SUyg. *tek-*
ET *tilgen* “tekerlek” > SUyg. *tergen*
ET *tilkü* “tilki” > SUyg. *tulko ~ tulku ~ tulkı* vd.
ET *tişi* “dişi” > SUyg. *tise ~ tese*
ET *tiz* “diz” > SUyg. *tiz*
ET *tizgin* “dizgin” > SUyg. *tezgen*
ET *tod-* “doymak” > SUyg. *toz-*.
ET *toḳuz* “dokuz” > SUyg. *tohGıs ~ doGıs*.
ET *toŋuz* “domuz” > SUyg. *toŋıs ~ tovıs*
ET *tört* “dört” > SUyg. *dıort*
ET *törtünç* “dördüncü” > SUyg. *türtünci, türtünculuk,* (GENG/CLARK) *dıordinci*
ET *töşek* “döşek” > SUyg. *tüsek*.
ET *tuġur-* “doğurmak” > SUyg. *toġur-*
ET (AT) **tunyaġ*, Tuhf. *tunyaḳ* “toynak” > SUyg. *tıyıġ*
ET *tuş-* “karşılaşmak” > SUyg. *tuz- ~* toz-.
ET *tut-* “tutmak” > SUyg. *tut-*
ET *tün* “gece” > SUyg. *ton*
ET *tüt-* “tütmek” > SUyg. *tıt- ~ tüt- ~ tut-*
ET *udı-* “uyumak” > SUyg. *uzı-*
ET *uzaḳ* “uzak” > SUyg. *uzaḳ*
ET *uzun* “uzun” > SUyg. *uzun*
ET *üç* “üç” > SUyg. *üç ~ uş*
ET *ügüz* “ırmak” > SUyg. *ügüs*
ET *ülüş* “pay, hisse > SUyg. *ulus*.
ET *ün-* “çıkmak, bitmek” > SUyg. *ün- ~ un- ~ on-*
ET *yaġla-* “yağlamak” > SUyg. *yaḳta-*
ET *yalġa-* “yalamak” > SUyg. *yalġa-*
ET *yalın* “ateş, yalım” > SUyg. *yalın*
ET *yalvar-* “yalvarmak” > SUyg. *yalvar-*
ET *yama-* “yamamak” > SUyg. *yama-*
ET *yamaġ* “yama” > SUyg. *yamaġ*.
ET *yan-* “yanmak” > SUyg. *yan-*
ET *yana* “yine” > SUyg. *yene*.
ET *yaŋaḳ* “yanak” > SUyg. *yıŋaḳ*
ET *yaŋı* “yeni”> SUyg.*yaŋı ~ yaŋa*
ET *yara-* “yaramak” > SUyg. *yara-*
ET *yarım* “yarım” > SUyg. *yarım ~ carım*.
ET *yaş* “yaş, gözyaşı” > SUyg. *yaş*
ET *yaşa-* “yaşamak” > SUyg. *yasa-*
ET *yaşıl* “yeşil” > SUyg. *yasıl*.
ET *yat-* “yatmak” > SUyg. *yat-*.
ET *yavaş* “sakin, yumuşak” > SUyg. *yuvas*

ET *yė-* "yemek" > SUyg. *ye- ~ ce- ~ ci-*
ET *yegen* "yeğen " > SUyg. *yegen ~ egen*
ET *yėgirmi* "yirmi" > SUyg. *yigirmi ~ yigırma ~ igırmi*
ET *yėti* "yedi" > SUyg. *yite ~ yitı*
ET *yıġ-* "yığmak" > SUyg. *yıġ- ~ yik-*
ET *yılan* "yılan" > SUyg. *yilan*
ET *yıltız* "kök" > SUyg. *yıltız*;
ET *yoġun* "kalın, yoğun" > SUyg. *yoġın*
ET *yoḳ* "yok" > SUyg. *coḳ*
ET *yol* "yol" > SUyg. *yol*
ET *yula* "meşale, kandil" > SUyg. *yola*.
ET *yum-* "yummak, kapatmak" > SUyg. *yum-*
ET *yunt* "at" > SUyg. *yöt ~ yot ~ yut*
ET *yügür-* "koşmak" > SUyg. *çükür-*
ET *yürek* "kalp, yürek" > SUyg. *yürek*

Kaynaklar

ARIZ, E. (2002). Sarı Uygur Araştırmalarının Toplu Bir Kaynakçası. *KÖK Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*: C IV, S 1, s. 117-148.

CHEN, Z. (2004). *Xibu Yuguyu yanjiu*: Beijing.

CLARK, L. (1996). Sarig Yugur Historical Linguistics and Early Turkic Counting system. *Turfan, Khotan und Dunhuang. Vorträge der Tagung „Annemarie von Gabain und die Turfanforschung", veranstaltet von der Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994)*: (R. E. EMMERICK, W. SUNDERMANN, I. WARNKE u. P. ZIEME, Ed.), s. 17-49.

ÇAĞATAY, S. (1962). Sarı Uygurların Dili. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1961*: s. 37-42.

GENG, S.; CLARK, L. (1992-93). Saryg Yugur Materials. *Acta Orientalia Academiae Scientarum Hungaricum*: C XLVI, s. 189-224.

HERMANNS, P. M. (1942-44). Uiguren und ihre neuentdeckten Nachkommen. *Revue Internationale d'Ethnologie et de Linguistique / Internationale Zeitschrift für Völker- und Sprachkunde: ANTHROPOS*, XXXV-XXXVI, 1940-1941, s. 78-99.

LEI, X.; CHEN Z. (1992). *Xibu Yugu Hanyucidian*: Chengdu.

MALOV, S. Ye. (1957). *Yazık jyoltıh Uygurov: Slovar' i grammatika*: Alma-Ata.

———, (1967). *Yazık jyoltıh Uygurov*: *Teksti i perevodı*: Moskva.

———, (2005). Sarı Uygurlarda Şamanlığın Kalıntıları. (Çev. M. Duranlı). *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.* C 5, S 2: 391-399

MANNERHEIM, C. G. E. (1911). Sarö and Shera Yögurs. *Journal de la Société finno-ougrienne*: C XXVII, S 2, s. 1-72 + 5˚ + 1 harita.

ÖLMEZ, M. (1996). Sarı Uygurlar Sarı Uygurca. *Çağdaş Türk Dili*: S 98, s. 31-37.

———, (1998). Potanin's Yellow Uigur Material and its Importance Today. *Studia Turcologia Cracoviensia 5*: (= Languages and Culture of the Turkic Peoples, M. STACHOWSKI, Ed.), s.149-182.

———, (2012). *Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*: Ankara.

SAGUCHI, T. (1986). Historical Development of the Sarïgh Uyghurs. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*: C 44, s. 1-26.

TENIŞEV, E. R. (1976). *Stroy Sarıg-yugurskogo yazıka*: Moskva.

TENIŞEV, E. R.; TODEYAVA, B. H. (1966). *Yazık jyoltıh Uygurov*: Moskva.

THOMSEN, K. (1989). Sarı Uygurların Dili ve Salarca. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1985*: (Çev. İ. ÇENELİ), s. 191-197.

ZHONG, J. (2007). *Xibu Yuguyu miaoxie yanjiu*: Beijing.

9. TUVACA

Tuvaca, daha evvel yukarıda değinilen Fuyu Kırgızcası, Salırca ve Sarı Uygurcadan farklı olarak Çin'e özgü bir Türk dili değildir. Tuvaların çoğunluğu Rusya Federasyonu içerisindeki Tuva Cumhuriyeti'nde (esasen özerk bir bölge), Rusya Federasyonu'nun çeşitli şehirleri ve Moğolistan'ın çeşitli bölgelerinde yaşarlar. Çin'deki Tuvaca, asıl Tuvacadan çok farklı değildir. Dolayısıyla bu kısa yazıda Çin Tuvalarının dilleri üzerinde uzun uzadıya durmayacağım. Ana hatlarıyla Çin Tuvacasının Tuva'da kullanılan Tuvacadan farklarına değineceğim. Tuvaca için bk. ÖLMEZ, 2007, s. 25 ve ötesi. Moğolistan'daki Tuvalar içinse Erika TAUBE'nin çalışmalarına bakılabilir. Çin'deki Tuvalar GENG Shimin, Talant MAWKANULI ve SONG Zengchun'un çalışmalarıyla daha çok tanınır olmuştur.

Moğolistan'da yaşayan Tuvalar, onların folkloru, nüfusları ve gelenekleri Erika TAUBE'nin çalışmaları aracılığıyla uzun süreden beri bilinmektedir. Ancak Çin'deki Tuvaların yaşadıkları köy ve kasabalar, nüfusları Moğolistan'a baktığımızda göreceli olarak daha az bilinmektedir. Bu nedenle de Marina V. MONGUŞ bölgeye giderek alan araştırması yapmış, Tuvaların yaşadığı köyler, kasabalar hakkında resimlerle bilgiler vermiştir. Buna göre Çin'de yaşayan Tuvalar Ak Soyan ve Kara Soyan boylarına bağlıdırlar (2002, s. 21). Marina MONGUŞ çalışmasında Çin'deki Tuvaların dil durumuna da değinir ve kitabın sonunda bir söyleşiye yer verir. Daş ÇÖMBLÖV ile yapılan söyleşi aşağıdaki gibidir, aynı kaynakla 2004 yılında Altay'da benim de söyleşi yaptığımı belirtmek isterim (2002, s. 105):

– Башкы, силер каш дыл билир силер?	*"– Hocam, siz kaç dil biliyorsunuz?*
– Моолдуң дылын билир мен. Казактың дылын билир мен. Мончак дыл билир мен. Кыдатча бичии-бичии билир мен.	– Moğolların dilini bilirim. Kazakların dilini bilirim. Tuva dilini bilirim. Çinceyi az bilirim." (MONGUŞ, 2002)

Cevaptan da anlaşılacağı gibi Daş ÇÖMBLÖV üç dili iyi derecede bilmekte, dördüncü dili daha az bilmektedir. Görüşme 1993'e dayanmaktadır. Ancak, kişisel izlenimlerime dayanarak o günden bugüne Çin'in Altay bölgesinde dil durumunun bir hayli değiştiğini, Tuvaların Çincesinin ilerlediğini, özellikle devlet işlerinde çalışanların bu dili artık çok iyi bildiklerini belirtebilirim. Ayrıca Ürümçi'de eğitim alanlar bu dört dile ilave olarak Uygurcayı da bilmektedirler. Kısacası iyi eğitimli bir "Monçak" ana diliyle birlikte beş dili bilmektedir.

Bu söyleşi 1962 doğumlu Daş ÇÖMBLÖV ORONBAYV ile 1993'te yapılmıştır. Söyleşi bugünkü Tuva alfabesiyle kaleme alınmakla birlikte imlası Çin'deki Tuvaların imlasını yansıtmaktadır. Örneğin Tuva'da *x-* ile *хөвей* kullanılırken Daş ÇÖMBLÖV ile yapılan konuşmada yalnızca *көвей* kullanılır. Yine "şimdi, şu an, bugün" yerine Kazakça *qazır* sözünden gelen *газыр*'ın kullanımı dikkat çekmektedir (Kazakça < Arapça). Yine Tuvaca *эвээш* yerine burada *ивяааш* kullanımı dikkati çeker.

Söyleşinin devamında Daş ÇÖMBLÖV ORONBAYV büyük babalarının Rusya'dan Hanas'a göçüşünü, orada bulunan öteki Tuvalarla karışmalarını kısaca anlatır, ona göre bu göç 1913'te olmuştur. Benim de Hanas'ta görüştüğüm iki teyze benzer hikâyeyi anlatmıştı. Onlar ise Moğolistan'dan gelmişlerdi.

Daha evvel de değinildiği gibi, Tuvalar 3 köyde yoğunlaşmıştır: Kanas (Hanas), Akkaba, Kom. Kom esas olarak bir Tuva köyüdür. Kanas'ta ağırlık Tuvalı olmakla

beraber Kazaklar ve Moğollar da yaşar. Akkaba'nın yarısı Kazak yarısı da Tuvalıdır. Kazaklar Tuvaları "Kök Monçak" olarak adlandırırlar. Tuvalar ise kendilerini *dıva* veya *monçak* olarak adlandırır. Nüfus vb. için bk. MAWKANULI, 1999, s. 1-36; ÖLMEZ, 2007, s. 25-29; YOLBOLDİ ve ḲASİM, 1987, s. 287-289. Bundan başka Bowurcin, ve Altay şehirleri ile Köktogay ve Lamajao kasabasında da Tuvalar vardır. Yaşam biçimleri ve inanışlarıyla Moğollardan ayırt edilmesi güç olan Tuvalılar, Çin'in nüfus sayımlarında da Moğollar içerisinde sayılmış olup 56 azınlık içerisine girmemişlerdir.

Çin Tuvacasını batıda ilk duyuran GENG Shimin'dir. Altay bölgesindeki Moğol dillerini tespit ve kayda geçiriş sırasında Rus Mongolistlerinden B. H. TODAYEVA Moğollara benzeyen ancak dilini anlamadığı bir halk ile karşılaşır. Bu topluluğun bir Türk dili konuştuğunu düşünerek durumu GENG Shimin'e bildirir ve GENG Shimin'in araştırmaları bu şekilde başlar (GENG Shimin'den dinlediğim bilgiler).

Tuvadan farklı olarak söz başında *h-* bulunmaz, her zaman *k-* vardır: *kep, kerek, köl, kün, küreş* (Tuva *hep* "şekil, form", *herek* "gerek", *höl* "göl", *hün* "gün, güneş", *hüreş* "güreş") vb.

Tuvacada standart yazı dilinde ET *y-* yerine sistemli olarak *ç-* kullanılsa, yazılsa da *c-* olarak telaffuz edilen sözcükler de vardır. Çin Tuvalarında ise yalnızca *c-* vardır: *can-, cıt-, ci-* (Tuva *çan-* "dönmek", *çıt-* "yatmak", *çi-* "yemek").

Çin Altayında konuşulan Tuvacada *mekeme, mekdep* vb. çok sayıda Kazakça (< Arapça) sözcük görülürken bu sözcükler Tuvada görülmez. Her iki bölgede konuşulan Tuvacadan bazı sözcükleri şu şekilde karşılaştırabiliriz:

Çin Tuvası *abış*, Tuva *adış* "avuç"
Çin Tuvası *töödö*, Tuva *tödü* "bütün, hep, hepsi"
Çin Tuvası *din*, Tuva *şajın* "din"
Çin Tuvası *ayır*, Tuva *aça* "çatal"

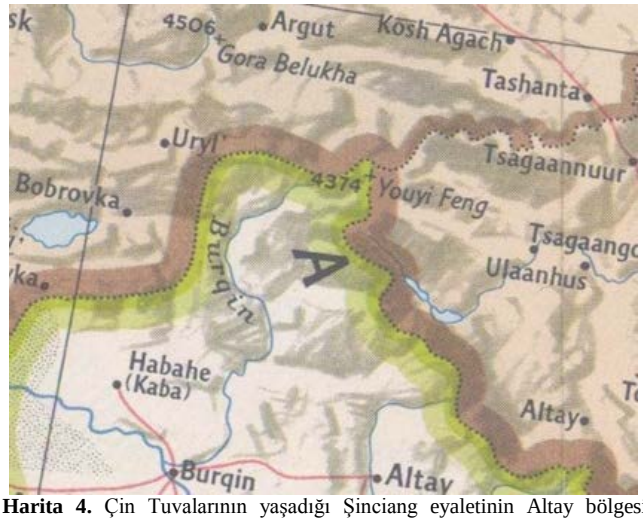

Harita 4. Çin Tuvalarının yaşadığı Şinciang eyaletinin Altay bölgesini gösterir harita, harita yalnızca Tuvaların yaşadığı Bowurcin kasabası ve çevresini içerir. Tuvalar Bowurcin'in (Kazakça Burçin) kuzeyinde Akkaba, Kanas ve Kom'da yaşarlar.

Kaynaklar

GENG, Shimin (2001). Materials of Tuvanian Language in China (4). *Türk Dilleri Araştırmaları*: C 11, s. 5-21.

MAWKANULI, T. (1999). *The Phonology and Morpfology of Jungar Tuva*: Unpublished Doctoral Dissertation. Indiana University.

———, (2001). The Jungar Tuvas: language and national identity in the PRC. *Central Asian Survey*: C 20, S 4, s. 497-517.

———, (2005). *Jungar Tuwan Texts*: Indiana University.

MONGUŞ, Marina V. (2002). *Tuvintsı mongolii i kitaya. Etnodispersnıye gruppı (İstoriya i sovremennost')*: Novosibirsk.

ÖLMEZ, M. (1996). Tuvalar ve Tuvaca. *Çağdaş Türk Dili*: S 95, s. 10-17.

———, (2007). *Tuwinischer Wortschatz (mit alttürkischen und mongolischen Parallelen), Tuvacanın Sözvarlığı (Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle)*: Wiesbaden.

SONG, Z. (1981). *Tuwayu yanjiu*: Beijing.

TAUBE, E. (1993). Zur aktuellen Situation der Tuwiner im westmongolischen Altai. http://userpage.fu-berlin.de/~corff/im/Landeskunde/Taube_Tuwa [Aralık 1993].

WU, H. (1999). *Tuwayu yanjiu*: Shanghai.

Harita 5. Çin'in idari bölümlerini gösterir harita; Salırlar Qinghai'ın doğusunda, Sarı Uygurlar Gansu'nun kuzeybatısında, Fuyu Kırgızları Heilongjiang'ın doğu orta kesiminde, Tuvalar ise Xinjiang'ın en kuzeyinde yaşamaktadırlar
(Harita: http://www.silkroadencyclopedia.com).

Çin'deki Türk dilleri ve halkları için genel başvuru kaynakları ve Kaynakça:

GENG, Shimin (1991). On the Language and Script of Qazaq in China. *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*: s. 121-130.

HOPPE, T. (1996). *Die ethnischen Gruppen Xinjiangs: Kulturunterschiede und interethnische Beziehungen*: Hamburg 1995, (Unveränderter Nachdruck 1996).

Özbek Edebiyati Tarihi: (2005). Ürümçi, Şincañ Helk Neşriyati.

SCHWARZ, H. G. (1984). *The Minorities of Northern China. A Survey*: Western Washington.

SÜMER, F. ([3]1980). *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*: İstanbul, Ana yayınları.

TEKİN, T.; ÖLMEZ, M. (2003). *Türk Dilleri / Giriş*: İstanbul.

TERES, E. (2011). *Çin Tatarcası Grameri*: Ankara, Ürün Yayınları.

WEI, Cui-yi. (1985). The Turkic-Speaking Minorities in China. *Materialia Turcica*: Band 11, s. 61-84.

YOLBOLDİ, N.; ḲASİM, M. (1987). *Cuŋgudiki Türkiy Tillar*: Ürümçi, s. 287-314. Şincaŋ Daşu Neşriyati.

Zhonggua tujueyuzu yuyan cihuiji [İngilizce başlık: *Comparative Dictionary of Turkic Languages in China*]: Beijing 1990.

EKLER: Fotoğraflar

Fotoğraf 1. Hotan'da keçe yapımı

Fotoğraf 2. Qijiazi'de Fuyu Kırgızlarından derleme çalışmasından bir görüntü.

Fotoğraf 3. Çin'in güneyinde Salırlara ait bir lokanta.

Fotoğraf 4. Sunen kasabasının uzaktan görünüşü ve Sarı Uygurların yaşadıkları yaylalar.

Fotoğraf 5. Çin Tuvalarının yaşadığı Kanas kasabasının içinden geçen Kanas/Hanas Irmağı.

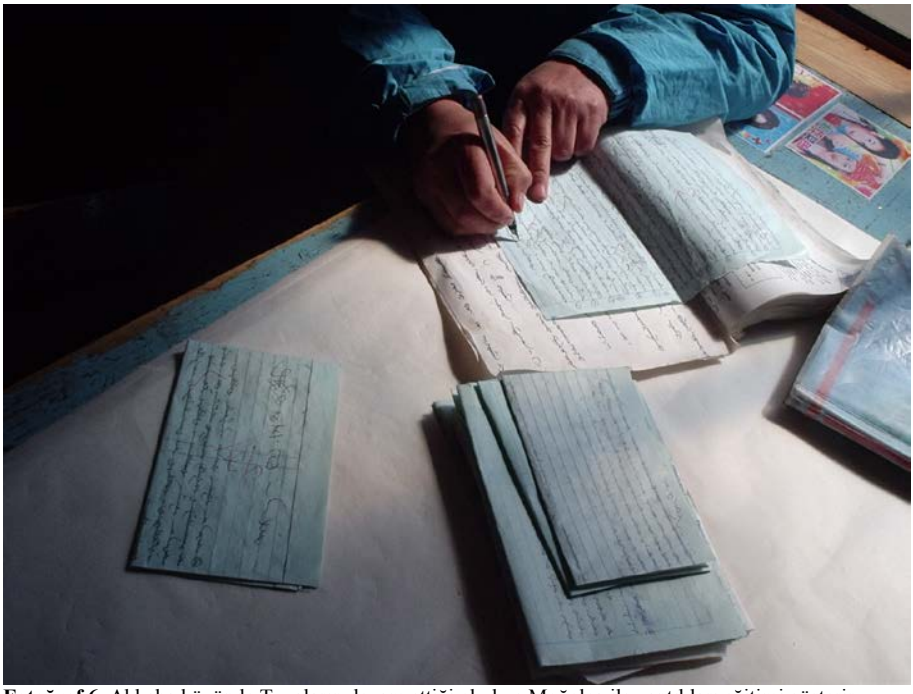

Fotoğraf 6. Akkaba köyünde Tuvaların devam ettiği okul ve Moğolca ile yaptıkları eğitimi gösterir defterler.

Fotoğraf 7. Ürümçi yakınlarında Kazaklara ait piknik yeri: Şımbulak Saya Cayı

Fotoğraf 8. Lanzhou'da Kuzeydoğu Milletler Üniversitesi, Uygurca Bölümü öğrencileri ders dinlerken

Fotoğraf 9. Lanzhou'da üniversiteden emekli olan öğretim üyelerine ait lokal, bugün artık kullanılmayan Latin harfli (yengi yeziq) "İşçi-Hizmetçiler Kulübi", öteki diller ise Çince (ortada), Moğolca (sağda ve solda) ve Tibetçedir (üstte).